

Mu'tezile'de Ölülere Dua Meselesi (Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Kaynakları Çerçevesinde)

The Issue of Praying to the Deads in Mu'tazila (Within the Framework of Mu'tazila and Ahl al-Sunnah Sources)

İbrahim Bayram^{1*}

¹ Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, Tokat, Türkiye | <https://ror.org/01rpe9k96>, <https://orcid.org/0000-0002-4752-0447>, ibrahim.bayram@gop.edu.tr

Assoc. Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Kalâm, Tokat, Turkey | <https://ror.org/01rpe9k96>, <https://orcid.org/0000-0002-4752-0447>, ibrahim.bayram@gop.edu.tr

* Corresponding author

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 27.12.2023

Kabul Tarihi: 07.03.2024

Yayın Tarihi: 31.03.2024

Benzerlik

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal yazılımı ile taranmıştır.

Değerlendirme

Ön İnceleme: İç hakem (editörler).

İçerik İnceleme: İki dış hakem/Çift taraflı körleme.

Telif Hakkı & Lisans

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. İbrahim Bayram

Etik Bildirim

turkisharr@gmail.com

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Yayıncı

Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016-Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey.

Atf

Bayram, İ. (2024). Mu'tezile'de Ölülere Dua Meselesi (Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Kaynakları Çerçevesinde). *Turkish Academic Research Review*, 9/1, 74-93. <https://doi.org/10.30622/tarr.1410585>

Öz

Kelâm ilminin çeşitli konularında birbirlerinden farklı görüşler beyan eden Mu'tezile ile Ehl-i sünnet'in ayrıştırdıkları meselelerden birini de ölülere dua mevzuu yahut ölülere duanın fayda sağlayıp sağlamayacağı bahsi oluşturmaktadır. Burada ihtilaf, daha çok fasık olarak ölmüş kişiye duanın yapıp yapılamayacağı hususu üzerinden şekillenmiştir. Kâfir olarak ölen kimseye dua edilemeyeceği hususunda iki mezhep fikir birliği etmişken, günahına tövbe etmeden ölen kişi hakkında farklı hükümler ortaya koymaları, onları ilgili mesele özelinde birbirinden ayrıştırmıştır. İlk dönem Ehl-i sünnet eserlerinin kimi örneklerinde ve muhtasar şekilde kaleme alınmış akaid risalelerinde daha çok kendi yaklaşımlarının izahı sadedinde ölüye duanın fayda sağlayacağı özel olarak beyanı ile yetinirken, bunların kimi şerhlerinde ise aksi yöndeki fikir hususi olarak Mu'tezile'ye izafe edilmiştir. Mu'tezile'nin konu ile ilgili yaklaşımının ipuçlarını daha çok Kâdî Abdülcebbar'ın eserleri üzerinden tespit etmek mümkündür. Onun izahlarına bakıldığında meselenin genel planda ölülere ve yaşayanlara dua şeklinde ayrılmayıp bir kısım esaslar üzerinden ortaya konulduğu görülmektedir. Bu izahlardan anlaşıldığına göre uhrevî boyutta ölülere dua edilmeyeceği hususu kâfir dışında, tövbe etmeden ölmüş günahkâr için de geçerlidir. Her ikisi de övgüye değil, yergiyeye müstahak oldukları için onlara dua edilmez. Edilse dahi bundan fayda görmeleri mümkün değildir. Buna karşın ister tövbe etmek isterse başka surette gerçekleşmiş olsun günahkâr sıfatıyla ölmemiş kişiye ise dua etmek mümkündür. İlgili görüş, mezhebin diğer kimi konulara yaklaşımlarıyla da paralellik arz etmektedir. Bu görüşü onların şefaata, adalet ve el-menzile beyne'l-menziyleyn gibi fikir ve ilkeleriyle ilintili hale getirmek gayet mümkün hatta zorunlu gözükmemektedir. Nasıl şefaata en azından kimi mensupları özelinde sadece mümine yapılır da fasık olarak ölen yani cehennemde gidecek kişiye yapılmazsa, dua da aynı şekilde uhrevî boyutta fasık değil sadece mümine yapılır. Onların adalet anlayışı da herkesin sadece yaptığından sorumlu olması ve karşılığını almasını gerektirdiği için cehennemlik kişinin, başkasının duasıyla makamını değiştirmesi söz konusu olmamaktadır. Yine tövbe etmeden ölen fasık kimsenin el-menzile beyne'l-menziyleyn ilkesi gereği cehennemde gitmesi gerektiği için bu durumu bozacak bir hususa karşı çıkılmaktadır. Ehl-i sünnet kelâmcılarının içerisinde ölülere duanın fayda etmeyeceği görüşünü Mu'tezile'ye nispet edenler, bu hususta genelde bir takyide gitmemişlerdir. Bu durumda ya Mu'tezile'nin içerisinde söz konusu görüşü mutlak şekilde savunanlar bulunmakta yahut bu nisbete onların genel ilkeleri çerçevesinde günahkâr kişiye duayı reddetmeleri kastedilmektedir. Kâfîre dua zaten söz konusu olmadığı için o sadet dışı kalmaktadır. Burada Ehl-i sünnet'in ister tövbe etsin ister etmesin günahkârı mümin kabul ederken, Mu'tezile'nin tövbe etmeden ölen günahkârı iman dairesinden tamamen çıkarması, anlaşıldığı kadarıyla ilkinin ikincisine aslında mümin olana duayı nefyettikleri görüşünün nispet edilmesine zemin hazırlamıştır. Bu konuda ilgili nisbeyi yapan Ehl-i sünnet ilim ehli, kimi zaman Mu'tezile'nin bu hususta dayanakları olduğunu söyledikleri delillere de atf yapmışlar, peşi sıra da bunlara cevap vermişlerdir. Teftâzânî sonrası yoğunlaştığı görülen bu nisbeler ve delil sunumu ile onlara verilen cevaplarda hem âyet hem hadis hem de konuyla bağlantılı bir kısım öteki görüşlerin izahından yararlandığı müşahede edilmektedir. İşte bu makalede önce genel bir tablo sunulacak, ardından sırasıyla ilkin Mu'tezile kaynaklarından hareketle onların konuya nasıl baktığı ortaya konulacak, peşi sıra da Ehl-i Sünnet'in, konuyla ilgili onlara izafe ettikleri görüş ve delillerin sunumu ile cevaplarına yer verilecektir. İşin nihayetinde belki bütün unsurları ile mesele aydınlığa kavuşmayacak olsa da genel anlamda sisler dağılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Dua, Ölüler, Ehl-i Sünnet.

Research Article

History

Received: 27.12.2023

Accepted: 07.03.2024

Date Published: 31.03.2024

Plagiarism Checks

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Peer-Review

Single anonymized-One internal (Editorial Board), Double anonymized-Two external.

Copyright & License

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. İbrahim Bayram

Complaints

turkisharr@gmail.com

Conflicts of Interest

The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support

The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Published

Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016-Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey.

Cite as

Bayram, İ. (2024). The Issue of Praying to the Deads in Mu'tazila (Within the Framework of Mu'tazila and Ahl al-Sunnah Sources). *Turkish Academic Research Review*, 9/1, 74-93, <https://doi.org/10.30622/tarr.1410585>

Abstract

One of the issues on which the Mu'tazila and the Ahl al-Sunnah, who expressed different views on various issues of theology, differed from each other is the issue of praying for the dead or whether praying for the dead can be beneficial. The dispute here is mostly centred on the issue of whether or not prayer can be offered for a person who died as a transgressor. While the two madhhabs agree that one cannot pray for the one who dies as a disbeliever, the fact that they have different judgements about the one who dies without repenting for his sin has separated them from each other in the related issue. In some examples of the early Ahl al-Sunnah works and in the brief treatises on al-'aqeedah, it was mostly sufficient to specifically state that praying for the dead would be beneficial in order to explain their own approach, while in some of their commentaries, the opposite idea was specifically attributed to Mu'tazila. The clues of Mu'tazila's approach to the subject can be detected mostly through the works of Kādī 'Abd al-Jabbār. When we look at his explanations, it is seen that the issue is not divided into prayers for the dead and prayers for the living in the general plan, but is put forward on some principles. From these explanations, it is understood that the fact that the dead cannot be prayed to in the Hereafter applies to the sinner who died without repentance, except for the disbeliever. They are not to be prayed to because they are both worthy of reproach, not praise. Even if they were, it is not possible for them to benefit from it. On the other hand, it is possible to pray for a person who has not died as a sinner, whether it is through repentance or in some other way. This view is in line with the sect's approach to some other issues. It seems quite possible and even obligatory to relate this view to their ideas and principles such as intercession, justice and al-manzilah bayn al-manzilatayn. Just as intercession is made only to believers, at least for some of its members, but not to those who die as sinners, that is, those who will go to hell, in the same way, prayer is made only to believers, not to sinners, in the otherworldly dimension. Since their understanding of justice requires everyone to be responsible only for what he has done and to be rewarded for it, it is not possible for the person in hell to change his position with the prayer of someone else. Again, since the sinful person who dies without repenting must go to hell in accordance with the principle of al-manzilah bayn al-manzilatayn, an issue that would disrupt this situation is opposed. Among the Ahl al-Sunnah theologians, those who attributed the view that praying for the dead would not be beneficial to the Mu'tazila generally did not make any limitation in this regard. In this case, either there are those among the Mu'tazila who absolutely defend the view in question, or in this attribution means that they refuse to pray for the sinner within the framework of their general principles. Since prayer for a disbeliever is out of the question, it is excluded from point. Here, the fact that the Ahl al-Sunnah accepted the sinner as a believer whether he repented or not, while the Mu'tazila completely excluded the sinner who died without repentance from the circle of faith, apparently paved the way for the first to attribute to the second the view that they actually excluded prayer for the believer. The scholars of the Ahl al-Sunnah, who made the relevant attribution in this regard, sometimes referred to the evidence that the Mu'tazila said they relied on in this regard, and then responded to them. It is observed that these attributions and the presentation of evidence and the answers to them, which seem to have intensified after al-Taftāzānī, make use of both verses, hadiths, and the explanation of some other opinions related to the subject. In this article, first a general picture will be presented, then, firstly, it will be revealed how Mutazilites view the subject, based on Mu'tazila sources, followed by the presentation of the views and evidences attributed to them by Ahl al-Sunnah and their answers on the subject. In the end, although the issue may not come to light with all its elements, the fog will clear in general.

Keywords: Kalām, Mu'tazila, Prayer, The Deads, Ahl al-Sunnah.

Giriş

Beşeriyetin değişmez bir kaderi ve er geç herkesin yakalanacağı bir hakikat olan ölüm, dünyaya gelen her bireye varlığını çok kısa sürede tanıtır. Yakınlarını kaybettiğindeyse insan onu en derin ve acı şekilde hisseder. Bir gün kendisinin de duçar kalacağı bu gerçeğe alışmak durumunda olan beşer bir yandan bu hakikatle yüzleşirken diğer taraftan kaybetmiş olduğu sevdiklerine karşı yapabileceği bir iyilik olup olmadığının peşine düşer. Bu noktada sahip olduğu itikada göre kendisine yol belirleyen insan hiç şüphesiz ölmüş sevdiklerine iyiliğinin dokunması arzusunda olsa da kimileri inancının gereği doğrultusunda buna dönük faaliyetlere girişirken diğerleri fayda temin etmeyeceği düşüncesiyle bundan geri durur. Ahirete irtihal etmiş yakınlarına yarar sağlayabileceği inancında olan kişinin aklına gelen belki de ilk işse onlara yapacağı dua olur.

İslâm'da kişinin Allah ile arasındaki en güçlü bağlardan birini teşkil eden ve bütün ibadetlerin özü olan duanın Müslümanlar katında değer ifade ettiği muhakkaksa da diğer pek çok meselede olduğu gibi o da kimi ayrıntılarda ihtilafa konu olmaktan kurtulamamıştır. Bu kadar farklı veçhete sahip olan ancak o nispette hakkında açık hükümler bulunmayan bir meselenin bütün detaylarının aynı şekilde anlaşılmasını doğal karşılamak gerektiği açıktır. Onun bu çerçevede farklı algılandığı alt konularından birini duanın ölümlere fayda sağlayıp sağlamadığı meselesi teşkil etmektedir.

Ölümlere dua meselesi, bazen kısaca bazen tafsilatlı şekilde ilgili İslâmî ilim dallarında temas edilegelen bir mevzu olmuştur. Bu konuya fıkıhta, kişinin ölümüne adına yapabileceği malî ve bedenî ibadetler bağlamında; hadis şerhlerinde, konuyla bağlantı kurulabilecek kimi meselelerin detayında; tefsirde, tarafların yaklaşımına kaynak olan âyetlerin yorumunda atıf yapılır. Akaid/kelâm teliflerindeyse ona daha çok Mu'tezile'ye muhalefet ekseninde duanın tesirinin olduğu, ölümlere yapılan duanın da yarar sağlayacağı üzerinden dikkat çekilir.

Ölüme duanın fayda temin edip etmediği meselesi, kimi zaman bizzat kişinin kendisine dönük duasından yarar görüp görmeyeceği konusunun bir uzantısı olarak da ele alınır. Kimi zamansa daha önce ihsas olunduğu üzere ölünün malî ve bedenî ibadet borçlarının onun adına ifa edilmesi, ayrıca yine onun, kendisi için verilen sadakadan, okunan Kur'an'dan fayda görüp görmeyeceği gibi konular eşliğinde değerlendirilir. Konunun durumuna göre muhatap bazen diğer fıkıh mezhepleri, bazen Mu'tezile olur.

Mu'tezile'nin muhatap alındığı ve ona eleştiriler getirildiği temel husus ölümlere duanın fayda sağlamadığı şeklinde onlara nispet edilen fikir olur. Bazen mezkûr mezhebe dönük bu eleştiriler daha genel çerçevede yine onlara izafe edilen, başındaki musibetlerin kaldırılması bağlamında duanın bizzat ilgili kişiye katkı sunmayacağı görüşlerine kaydırılır. Belki daha doğru ifadesiyle duanın ölümlere fayda sağlamayacağı bağlamında Mu'tezile'ye nispet edilerek ortaya konulan ilgili delillerin bir kısmı onun bizzat dua sahibinden sıkıntıyı def etmeyeceği fikrine de kaynaklık edecek bir çerçeveye oturtulur. Ancak zikredilen delillerin bir kısmıysa sadece duanın ölümlere fayda temin etmeyeceği bağlamında kaydedilir. Böylece Mu'tezile, bazen kişinin duasının ölüme fayda getirmesi bir tarafa bunun kendi gündelik hayatında dahi değişim gerçekleştirmeyeceği, bazen sadece ölümlere yarar sağlamayacağı fikrinin savunucusu olarak takdim edilmiş olur.

Bütün bu takdimi yapıp söz konusu çerçeveyi sunan, ilgili delilleri Mu'tezile'nin kanıtı hüviyetinde aktaran ve onlara cevap verenlerse Ehl-i sünnet kaynakları olur. Bu konuda Mu'tezilî müelliflerin izahları görece sınırlı kalır. Bu açıklama sahiplerinin içerisinde özellikle Kādî Abdülcebbar'ın (öl. 415/1025) ismi ön plana çıkar. Bunlar, ölümlere dua yoluyla fayda sağlanıp sağlanmayacağına dönük keskin ifadeler içermezse de konuya nasıl bakıldığını gösteren güçlü göndermelerde bulunur. Bu izahatta ölümlerin salih ve fâsık olması birbirinden ayrılıp ilkinde dua edilecekken diğerine edilmeyeceği ihsas olunur. Burada onların inanç sistemine göre öldükten

sonra azaba duçar olacak insanlara dua yoluyla bir fayda temin edilmeyeceği, azabın onlardan kalkmayacağı vurgusu öne çıkar. Belli ki geç dönem Ehl-i sünnet kaynakları bu son durumu itibara alarak Mu'tezile'ye ölülere duanın bir fayda sağlamayacağı görüşünü nispet ederler. Bu noktada Kādî Abdülcebbar'ın Dırâr b. Amr dışında Mu'tezile'nin kabir azabını kabul ettiği ifadesi (Kādî Abdülcebbar, 1416/1996, s. 730) dikkate alındığında söz konusu fayda erişiminin reddi kabir azabı için de geçerli olmalıdır.

Konuyla ilgili yukarıda çizilen çerçeve içerisinde, eldeki kaynakları itibariyle hem sınırlı hem de dolaylı şekilde açıklamada bulunduğu görülen Mu'tezile'ye ölülere duanın fayda sağlamayacağı fikri doğrudan daha çok geç dönem Ehl-i sünnet kaynaklarınca şerh türünde kaleme alınan eserlerde izafe edilir. Bunların ilk dönem örneklerinde yahut muhtasar şekilde yazılan akaid risalelerinde ise daha ziyade aksi yöndeki görüş sahiplerine girilmeden ölülere duanın fayda sağlayacağı şeklinde bilgi vermekle yetinilir. Bu türden izahat veren Ehl-i sünnet eserlerini görece gerilere kadar götürmek mümkündür. Her ne kadar ilgili bilgi Ebû Hanife'nin (öl. 150/767) *el-Fikhü'l-ekber* adlı risalesinde yer almazsa da sonrasında Ebû Ca'fer et-Tahâvî (öl. 321/933), yaşayanların ölülere dönük dua ve sadakalarının mevtaya fayda sağlayacağını açıkça belirtir. (Tahâvî, 1416/1995, s. 28) Onun bu ifadesi daha sonraki bazı şarihleri tarafından ise, en azından kimi mensupları çerçevesinde Mu'tezile'ye muhalefet olarak algılanır. Örneğin Ekmelüddîn el-Bâbertî (öl. 786/1364) bu izahların duanın tesirini reddeden bazı Mu'tezililere yönelik olduğunu ifade eder. (Bâbertî, 1430/2009, s. 124) Yine İmam Eş'arî de (öl. 324/935-936) Ashâbü'l-hadîs'in itikadî fikirlerini beyan ederken, Müslümanların ölülerine dönük dua ve onlar adına verilen sadakanın onlara ulaşacağını ifade ile genel tavırlarını ortaya koyar. (Eş'arî, 1950, 1/323) Sonraki dönem itibariyle benzer ifade biçimini Ebû'l-Berekât en-Nesefî de (öl. 710/1310) benimser. O da kullandığı ifadeyle aynı yaklaşımı zikretmiş olur. (Nesefî, 2011, s. 469)

Ehl-i sünnet'in konuyla ilgili mücerret beyanının *Akâidü'n-Nesefî*, *Emâlî* ve *Kasîde-i Nûniyye*'de kendisine yer bulmasını takip eden süreçte, (Nesefî, 2013, s. 59; Üşî, 1319, s. 48; Hızır Bey, 1331, s. 24) onların her birinin pek çok şerhe konu olması, buna Tahâvî akidesine yapılan şerhlerin eklenmesiyle, örnekleri ilgili bölümde geleceği üzere artık aksi yöndeki fikir (ölülere duanın fayda sağlamayacağı) çoğu kez Mu'tezile'ye açık biçimde izafe edilmeye başlanır. Mâtürîdî geleneğe daha yaygın olan bu izafe Eş'arî manzum akaid risalelerinin en önemlilerinden biri olan *Cevheretü't-Tevhid*'de de imayla gerçekleşip onun da pek çok şerhe konu olması ve yine örneği geleceği üzere bunlarda da başta bizzat ilgili metnin aynı zamanda şarihi olan İbrâhîm el-Lekânî (öl. 1041/1632) olmak üzere, söz konusu nispetin yer almasıyla mezkûr bilgi iyice kanıksanır. (Lekânî, 2013, s. 35; Lekânî, 2016, 3/1207).

Ehl-i sünnet kaynaklarında Mu'tezile'ye yönelik söz konusu atıflar dikkate alındığında bunların özü itibariyle müstakil (şerh hüviyetinde olmayan) klasik kelâm metinlerinden daha çok manzum yahut mensur akaid risalelerinin şerhlerinde yer aldığı görülür. Konuyla ilgili olarak doğrudan Mu'tezilî kaynaklarda geçen bilgilerse vurgulandığı ve örneklerinin de sunulacağı üzere daha çok Kādî Abdülcebbar'ın eserlerinde kendisine yer bulur.

Ehl-i sünnet itikad eserlerinin kimi ilk dönem örneklerinde yahut muhtasar akaid risalelerinde ölülere duanın fayda sağlayacağı şeklinde daha çok sadece genel yaklaşımın beyan edildiği, sonrasında ise aksi görüşün Mu'tezile'ye açıkça nispet edildiği ortama kısaca işaret edildiğine göre burada artık kullanılacak kaynaklar ve işlenecek meselelerin ilerleyeceği kulvar da kendisini belli eder. Buna göre önce Mu'tezile'nin mevzua bakışı sunulmalı, peşi sıra geç dönem Ehl-i sünnet kaynaklarının onların yaklaşımı sadedinde aktardığı bilgiler, deliller ve bunlara verdikleri cevaplar incelenmelidir. İşte burada da bütün bu açıklamalar ilgili çerçevede ortaya konulacaktır. Ehl-i sünnet'in Mu'tezile'nin konuya bakışı sadedinde aktardığı hususlarda sınırları çizilen bahsin

dışına çıkmamak için sadece Mu'tezile'nin ölümlere dua hakkındaki düşünceleriyle delillerine ve bunlara yönelik cevaplarına odaklanılacaktır. Hususi bir bağlantı noktası olmadıkça, kişinin kendisine yönelik duasına yahut dua bağlamında Ehl-i sünnet'le Mu'tezile arasındaki diğer kimi farklılıklara değinilmeyecektir. Mu'tezilî kaynaklar üzerinden aktarılan malumattaysa zorunlu olarak meselenin diğer bazı yan konularına da temas edilecektir.

Mu'tezile'nin duaya bakışı bir makalede özel olarak (Maraz, 2017, s. 693-716) bir diğerinde genel bir perspektifte kelâm-dua ilişkisi bağlamında, onların dua anlayışına atıfla (Karahana, 2009, s. 275-294) incelenmiştir. Keza bu ikinci çalışma merkezinde benzer göndermeler barındıran bir tez yazılsa da (Bayraktar, 2007) burada ilgili çalışmalardan farklı olarak duanın ölüm sonrasına etkisi, ölümlere duanın fayda sağlayıp sağlamayacağı meselesine odaklanılacaktır. Eldeki kaynakları itibariyle Mu'tezile'nin hususi olarak açık fikir bildirmedığı durumun hükmünün satır aralarından tespitine çalışılacak, ancak son söz mahiyetinde kesin bir yargıda bulunulmayacak, peşi sıra Ehl-i sünnet'in görece geç teliflerinin konuyla ilgili Mu'tezile'ye nispet ettiği görüş mukayeseli bir şekilde değerlendirilecek, böylelikle makaleye özgünlük kazandırılacaktır.

1. Mu'tezile Kaynaklarında Ölümlere Dua

Meselelere belirlediği ilkeler çerçevesinde yaklaşmakta olan Mu'tezile dua mevzuunda da bu tavrını sürdürür. Kimi kriterlerden hareketle duayla ilgili tayin ettiği esaslarda bazen ölümlere duayı da kapsayan fikirler serdedir. Ancak ölüye dua ve hayat sahibine dua şeklinde hususi bir ayrıma gitmez. Bununla birlikte satır aralarında kullandığı kimi ifadelerle ölümlere duanın hükmüne dair kanaatlerini ihsas eder. Mu'tezilî kaynakların sınırlılığı bu konuda zengin bir literatür taramasına fırsat tanımazsa da diğer pek çok meselede olduğu gibi burada da Kādî Abdülcebbar'ın (öl. 415/1025) eserleri önemli bir boşluk doldurur. Müellif, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse, Müteşâbihü'l-Kur'an* ve *el-Muğni* eserlerinde konuyla ilgili açıklamalar yapar. Ancak bunların içerisinde en kapsamlı eseri olan *el-Muğni*'de konuya bakışını genişçe açıkladığını söylediği kötülükten nehiy bahsini içeren cildin kayıp olması, maalesef buradaki izahlarını sınırlı hale getirir. Yine de onun bu eserinin son cildinde muhtemelen özet şeklinde aktardığı malumatla özel bilgiler paylaşmış, mezhebinin yaklaşımını teyit etmiş olur.

Kādî Abdülcebbar düzeyinde değilse de Şerif el-Murtazâ (öl. 436/1044) Hâkim el-Cüşemî (öl. 494/1101) ve Mahmûd ez-Zemahşerî (öl. 538/1144) de konuyla ilgili kurulabilecek bazı açıklamalarda bulunurlar. Şimdi bunlara ayrı başlıklar halinde yer vermek, nihayetinde de Mu'tezile'nin bu husustaki görüşleriyle diğer kimi fikirleri arasında bağlantı kurmak ve meseleyi daha anlaşılır hale getirmek mümkündür.

1.1. Kādî Abdülcebbar'da Ölümlere Dua

Konuyla ilgili en önemli Mu'tezilî kaynak konumunda bulunan Kādî Abdülcebbar, amellerin en büyüklerinden biri olduğunu söylediği duayı; (Kādî Abdülcebbar, t.y., s. 371) kişinin muradını başkasından talep etmesi şeklinde tanımlar. Burada o başkasını, yani kendisinden istenileni, isteyenden daha üst mertebede bulunmasını şart koşarak, insanların birbirlerinden olan taleplerini dua kapsamı dışında bırakır. Peşi sıra onu başkasına dönük dua ve beddua şeklinde ikiye ayırır. Bunların ilkinde de dinî ve dünyevî maksatlı dua şeklinde tasnif eden müellif, dinî maksatlı olanın altında ölümlere duayı da içeren açıklamalar yapar. Başkasına dönük bedduanın altında aktardığı bilgilerde de ölüye dua meselesinin izahına dolaylı şekilde katkıda bulunur. (Kādî Abdülcebbar, 1416/1996, s. 718-719)

Kādî Abdülcebbar, başkasına dönük duanın dinî maksatlı olanını medih ve sevap, yani o kişinin övgüsü ve ahirette alacağı karşılık şeklinde belirler. Burada vereceği hükmü o dua edilen kişinin buna layık/istihkakı olup olmaması üzerine bina eder. Bu noktada o dua edenin kendisine dua edilen kişinin durumunu bilmesi yahut bu hususta galip zanna sahip olması seçeneklerini zikreder. Buna göre eğer dua eden, dua ettiği kimsenin ilgili

faýdalara (medih-sevap) layık olduğunu kesin şekilde biliyorsa, hiçbir ilave şart olmadan bu duayı yapması caizdir. Müellif, bu hususta Kur'an'ın ve sünnetin delaletinden hareketle durumu bilinen Hz. Ali veya onun gibi olan kimselere yapılan duayı örnek verir. Ona göre eğer o dua sahibi, dua edeceği kimsenin durumunu açık şekilde bilmeyip bu hususta sadece galip zanla hüküm verebiliyorsa, ona dönük dua da iyidir. Ancak bu dua, kişi ister dile getirsin ister getirmesin dua edilenin ona layık/müstahak olmasıyla meşruttur. (Kādî Abdülcebbar, 1416/1996, s. 719)

Müellif, ilgili açıklamaları takiben dünyevî fayda sağlamak maksatlı başkasına yapılan duadaysa özel bir kriter bulunmadığını söyleyerek mümin, fâsık yahut kâfir hepsi için dua edilebileceğini belirtir. (Kādî Abdülcebbar, 1416/1996, s. 719) Böylece başkasına yapılan duanın, kimi zaman o dua edilenin mevkiine göre değişirken, bazen değişmeyeceğini vurgulamış olur. Buna göre dinî/uhrevî maksatlı dua sadece mümine yapılırken, dünyevî maksatlı olanı herkese yapılabilmektedir. Yine dinî odaklı dua, mümin olması şartıyla yaşayan-ölü herkese edilebilirken; dünyevî içerikli duaysa doğal olarak sadece yaşayanlara edilmektedir.

Kādî Abdülcebbar'ın bu izahları ölümlere dua çerçevesinde değerlendirilecek olursa, övgüye değer olduğu bilinen kişiye hem o yaşarken hem de öldükten sonra dua etmek caizdir. Müellifin burada yaşayan-ölü şeklinde ayırım yapmaması ve Hz. Ali'yi örnek vermesinden o başkasının meyyit olmasının bir fark teşkil etmediği anlaşılmaktadır. Bu hususta dua sahibinin kesin bilgisi değil güçlü bir kanaati söz konusuysa yine o başkasına yönelik dua mümkün, hatta iyidir. Ancak ilgili kişiye dönük kanaatin/zann-ı galibin aksi çıkma ihtimali söz konusu olduğu için, burada onun duaya müstahak olması şarttır. Bu noktada ilgili şartı, o dua edilenin bundan yarar görmesi şeklinde anlamak mümkün gözükmektedir. Nitekim müellifin dinî maksatlı duanın bir kısmını, dua edilenin alacağı karşılık şeklinde belirlemesi de bunu teyit etmektedir. Burada şart yerini buluyorsa dua edilen kişi bundan yarar görecektir, değilse görmeyecektir. Bu ikinci durumda dua eden kişi içinse bir kusur oluşmayacaktır.

Kādî Abdülcebbar, başkasına yapılacak beddua hakkında getirdiği izahlarda da yine ölümlere dua hususunda çıkarımda bulunulabilecek açıklamalara yer verir. Buna göre eğer kişi, beddua ettiği kimsenin buna müstahak olduğunu kesin şekilde biliyorsa, bu davranışı yine iyi/hasen olur. Bu noktada beddua sahibi, dua sahibinden farklı olarak, o kişiye yönelik bilgisinde kesinliğe ulaşmak için bir delalet ihtiyacı duymaz. O, bunu beddua ettiği kişiye dönük müşahadesiyle bilebilir. Beddua sahibi, o kişiyi örneğin içki içerken veya hırsızlık yaparken müşahade etmesiyle ilgili bilgiye ulaşmış olur. Müellif burada dua sahibini, beddua sahibinden ayırma gerekçesine de değinir. Buna göre dua sahibi o dua edeceği bireyi beddua edeceği kişiyi bildiği yoldan bilemez. Zira güzel ahlaka tutunmuş, ibadetlere sarılmış kişinin ayıptan kurtulamamış olması da söz konusu olabilmektedir. (Kādî Abdülcebbar, 1416/1996, s. 719-720)

Müellif ilgili farka temastan sonra tekrar beddua sahibinin, beddua edeceği kişiye yönelik bilgisinin düzeyine döner. Eğer beddua sahibi, bu hususta kesin bilgiye ulaşamaz ve bu noktada o beddua edilecek kişinin azaba müstahak olması da olmaması da caiz olursa yine bu kişiye de beddua ve lanetin hasen olacağını vurgular. Bunu bir keresinde içki içerken yahut hırsızlık yaparken görmüş olduğu kişiyi bir daha görmeyen yahut onun bunlardan tövbe edip etmediğini bilmeyen kimsenin o şahsa dönük bedduasıyla örneklendirir. Ancak yine burada o kişinin bu bedduaya/lanete müstahak olmasını şart koşar. Beddua eden bu yönde bir ifade kullansa da kullanmasa da o istihkakın şart olduğunu kaydeder. Böylece tıpkı duada olduğu gibi, kesin bilginin olmadığı ancak kanaatin olduğu durumdaki bedduada da yine istihkakı şart koşmuş olur. (Kādî Abdülcebbar, 1416/1996, s. 720)

Kādî'nın başkasına beddua hakkındaki görüşleri yine doğrudan ölümlere yönelik duayla ilintili hale getirildiğinde kişinin, yukarıda durumları ortaya konulan kimselere duası değil ancak bedduası söz konusu olabilir. Burada kullanılan ifadeler özel olarak ölü şeklinde takyit edilmese de sanki daha çok mevtalar hedefe alınarak zikredilmiştir. Zira kişi, günah işlerken gördüğü ötekinin tövbesini bilmesi söz konusu olabilecek, bu durumda da ilgili kimse fâsık hüviyetinden çıkabilecekken ona yönelik beddua ağır kaçabilecektir. Hâlbuki böyle bir kişinin öldükten sonra tövbesi söz konusu olamayacağı, dolayısıyla Mu'tezilî anlayış doğrultusunda cehenneme gideceği kesinlik kazanmışken ona yönelik beddua kötülük içermeyecektir.

Öte yandan ayrıntısıyla geleceği üzere kimi Ehl-i sünnet kelâmcılarının Mu'tezile'ye nispet edip eleştirdikleri ölümlere dua edilmeyeceği, bunun fayda getirmeyeceği fikrinin temeli de Mu'tezile'nin söz konusu edilen bu son düşüncelerine mebni olmalıdır. Zira Ehl-i sünnet'in, ölümlere duanın faydası/tesiri olacağı ifadelerinin altına azabın kaldırılmasına yönelik dua da girmektedir. Nitekim Ali el-Kârî (öl. 1014/1605) bu faydaları ölünün günahının bağışlanması, azabının kaldırılması ve derecesinin yükseltilmesi şeklinde sıralar. (Ali el-Kârî, 1319, s. 42) Ahmed Hayâlî (öl. 875/1470) ile Uryânî Osman Efendi (öl. 1168/1755) de bu faydayı ölümlerden azabın kaldırılması şeklinde belirler. (Hayâlî, 1429/2008, s. 357; Uryânî, 2003, s. 192) Mu'tezilî düşüncedeyseniz azaba layık olan kişi ya kâfir yahut günahına tövbe etmemiş fâsıktır. Bu ikincisinden azabın kalkmasına yönelik dua söz konusu olamaz. Bu konumdaki kişiye dua teşebbüsü de anlaşıldığı kadarıyla onlar katında kötü bir iştir. Dolayısıyla böylesi bir kötü işten fayda ummak doğru olamaz.

Kādî Abdülcebâr, *Müteşâbihu'l-Kur'an* adlı eserinde getirdiği kimi açıklamalarda da ölümlere duayla bağlantı kurulabilecek izahlara başvurur. Burada onun duanın şartları arasında zikrettiği bazı maddeler konuya bakışının ipuçlarını sunar. Bu doğrultuda o, dua sahibinin, duasının, talep ettiği hususta dinî yahut dünyevî fayda bağlamında tesir edeceğini bilmesi gibi bir madde zikrederek (mümin) ölümlere duanın yarar sağlayacağı anlamı ima eder. Öte yandan dua sahibinin, bu isteyeceği şeyin yapılması iyi/hasen bir şey olduğunu bilmesi gibi ilave bir madde zikrederek bu kez mümin olmayan, yani kâfir veya fâsık olarak ölen kimseye dönük mağfiretin iyi/hasen olmayacağı anlamını taşıyan bir şarta atıf yapmış olur. (Kādî Abdülcebâr, 1386/1966, 2/727)

Yine dua sahibinin (şüphe içerisine girdiğinde) duasında bir mefsedet olmamasını da şart koşması gerektiğini, ancak duasının muayyen olarak her halükarda iyi bir iş olduğunu biliyorsa, böyle bir şarta gerek kalmadan duasının iyi olacağını ifade ederek yukarıda örneği geçtiği üzere Hz. Ali gibi bir zata duanın iyi olacağını vurgulamış olur. (Kādî Abdülcebâr, 1386/1966, 2/727) Bu şart, daha önce müellifin başkasına dönük duasında zannı galip üzere hareket ediyorsa bunda, dua sahibi ister zikretsin ister zikretmesin dua edilenin buna layık olmasıyla meşrut olduğu yönündeki ifadesi ile de uyumludur. Buna göre fâsık olduğu bilinmeyen ancak fâsık olarak ölmüş kişiye yapılan dua, mefsedet taşıdığı için yahut dua edilen buna layık olmadığı için ona yarar sağlamaz.

Kādî'nın konuyla ilgili yaptığı açıklamalarda görüldüğü üzere duada; mefsedet, hüsün ve kubuh niteliği, onun meşruiyeti ve fayda temininde yahut aksi durumun oluşmasında önemli bir yer işgal etmektedir. Müellif, duanın şartlarında ilgili hususları kâfir, fâsık ve mümin ekseninde değerlendirmese de daha sonra başka bir yerde bir vesileyle bunları söz konusu hüviyete sahip kişiler çerçevesinde de ele alır. Burada bir insanın, bir kâfire yahut kâfirin bizzat kendisine yönelik mağfiret duasının aklen mümkünse de şer'an aksinin sabit olduğunu, bu yüzden yasaklandığını ifade eder. Bunu bu tür bir duanın mefsedet içermesiyle gerekçelendirir. Mümine yönelik sevap, yani uhrevî mükâfat kabilinden duadaysa hem akıl hem şeriat cihetinden sıkıntı olmadığını, zaten duanın sadece itaatkâra dönük olduğunda hasen olacağını belirtir. Buna bağlı olarak da itaatkâr olmayana duanın kabih

olduğunu, zira medih ve tazim gibi işlerin sadece buna layık kişilere yapılacağını kaydeder. Nihayet fâsıkın bu husustaki konumuna işaretle şeriatın onun azaba duçar olacağını bildirdiğini, bu meyanda onun bu noktada kâfirle aynı konumda bulunduğunu belirtir. (Kādî Abdülcebâr, 1386/1966, 2/728)

Müellifin bu açıklamaları yine ölülere duayla ilintili hale getirildiğinde bu kez onların daha açık bir mana içerdiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Buna göre itaatkâr olması itibarıyla mümin olarak öldüğü bilinen kişiye arkasından dua etmek mümkündür. Kâfir olarak ölmüş kişiye dua edilmeyeceği hususunda zaten Ehl-i sünnet'le Mu'tezile arasında ihtilaf bulunmamaktadır. Ancak her ne kadar üzerine farklı hükümler bina etseler de fâsık olarak ölen kişiye belli ki bu iki mezhep arasındaki en temel ayrılık noktasını oluşturmaktadır. Mu'tezile tövbe etmeden ölmüş günahkârı, imandan çıkmış olarak gördüğü için ona yapılacak mağfret duasını kâfire yapılan dua şeklinde değerlendirmekte ve buna cevaz vermemektedir. Ehl-i sünnet ise iman dairesinde kalmaya devam ettiği düşüncesiyle onu sonuçta cennete gidecek kişi olarak görmekte, bu yüzden onun ardından yapılacak mağfret dualarını caiz, hatta ona fayda sağlayacak bir husus olarak telakki etmektedir. Bu bakış açısının farklılığı Ehl-i sünnet'i, ölülere duanın fayda temin etmeyeceği görüşünü Mu'tezile'ye nispet etmelerine zemin hazırlamıştır.

Öte yandan Kādî'nın, yukarıda kâfirlerle fâsikları eşit pozisyona getirirken, bunu öldükten sonra onlar hakkında yapılacak dua bağlamında ifade ettiği anlaşılmaktadır. Zira o, fâsıkın kendisine yönelik mağfret duası hakkında ihtilaflara yer vererek bu hususta farklı görüşler olduğunu belirtir. Şahsî kanaatini; fâsıkın kendisine yönelik mağfret talebinin hasen iken başkasının ona dönük mağfret duasının hasen olmadığı ifadeleriyle açıklar. Bu ikincide yine ölü-yaşayan ayrımı yapmaz. Burada verdiği hükmün gerekçesini ise ayrıca zikreder. Buna göre, kendisine yapılacak azabı müşahede ettiğinde kişinin, fırsatını bulduğunda bundan kaçması iyidir. Bu şekilde kişinin kendi nefsi için mağfret dilemesi de iyidir. Ancak başkasına incek (hak edilmiş) azabı fiilen engelleme yoluna gitmesiye iyi/hasen değildir. Bu durumda ilgili fiilî dua yoluyla gerçekleştirilmeye dönük tavır da kesinlikle iyi/hasen olmaz. (Kādî Abdülcebâr, 1386/1966, 2/728-729) Öte yandan kimi âyetlerin tefsirinde kâfirin duasına icabetin caiz olup olmadığı hususunda Mu'tezile arasında ihtilaf olduğuna dönük bizzat kendi kaynaklarında yer alan açıklamalar, ihtilafın, Kādî'nın sözünü ettiği fâsıkın kendisine dönük mağfret duası ile sınırlı olmadığını meselenin farklı boyutlarında da fikir ayrılıklarının bulunduğunu göstermektedir. (Ebû Ali el-Cübbâi, 2007, s. 345; Rummânî, 2009, s. 196-197)

Kādî Abdülcebâr'ın bu son açıklamalarında görüldüğü üzere kişinin bir fâsıkaya yönelik mağfret duası hasen bir iş değildir. Buna göre sağ yahut ölü, tövbe etmemiş kişiye dönük dinî dua doğru görülemez. Zira bu kişi, cezaya müstahaktır. O şahıs, azaba uğraması gereken birisiyken onu bu durumdan kurtarmaya yönelik teşebbüs doğru değildir. O halde ona dinî odaklı fayda sağlayacak şekilde dua etmek söz konusu olamaz. Böyle bir iş yapılırsa dahi zaten ona bundan yarar ulaşmaz. İşte ortaya çıkan bu tablo da yine Ehl-i sünnet'in Mu'tezile'ye yönelik beş temel prensibine uygun gelmeyen fisk üzere ölen kişiye dua konusundaki tenkidinin altyapısını anlaşılır kılmaktadır. Öte yandan Kādî'nın burada ihtilaflara yer verdiği konunun, fâsık olarak ölmüş kişiye yönelik dua meselesi olmadığına tekrar işaret edilmeli, bu hususta herhangi bir ihtilafın bulunmadığına dikkat çekilmelidir.

Kādî Abdülcebâr *el-Muğni'*de de ölülere duayla bağlantı kurulabilecek açıklamalar yapar. Bunlardan birinde iradî bir eylem olan duanın iyi olması için iyinin murad edilmesi gerektiğine dikkat çeker. Kabihin iradesinin de kabih olduğunu vurgular. Bu doğrultuda kulun Allah'tan, yapılması kötü olan bir şeyi istemesinin iyi görülemeyeceğini belirtir. Buna kâfirin, kendisine sevap verilmesine dönük duasını örnek verir. Ne onun ne

de fâsıkın böylesi bir takarrub/yakınlaşma içerikli duasının iyi olmayacağını kaydeder. (Kâdî Abdülcebâr, 1382/1963, 20(2)/240)

Müellif her ne kadar bunları kâfir ve fâsıkın kendisine yönelik duası sadedinde dile getirirse de hem burada hem de devamında duada mefsetet hasen ve kabihlik üzerinden yaptığı açıklamalarla ölümlere dönük duaya da teşmil edilebilecek izahlara başvurur. Müellifin duada gözettiği ilke onun mefsetet içermemesi ve kabih olmaması, dolayısıyla hasen olmasıdır. Ona göre duanın kabih olması, onun makbul ve cevaz verilen olmamasının da ötesine geçen bir anlam içermektedir. İstenmesi kabih olan bir şeyin kötülüğünün bilinmesi onu, dua unsuru olmaktan çıkarır. Eğer bilinmiyorsa bunun mefsetet içermesi mümkün olduğundan duada bir mefsetet olmaması da şart kılınmalıdır. Aksi takdirde kişinin kabih dilemiş olması gündeme gelebilecektir. Kötüyü dilemekse kötülükten başka bir şey değildir. Dua ancak iyi bir şeyin dilenmesi halinde makbul ve onaylanabilir/mücâz konumuna geçebilir. (Kâdî Abdülcebâr, 1382/1963, 20(2)/240)

Müellif bu izahlarını takiben neredeyse bir yoruma ihtiyaç bırakmayacak şekilde ölüye dua konusuna bakışını daha açık gösteren ifadeler de kullanır. Bu doğrultuda Allah Teâlâ'dan O'nun yapmayacağı işleri istemenin hasen olmadığına işaret eden müellif, herhangi bir kişinin O'ndan kâfir ve fâsıkların bağışlanmasına dönük bir duasının iyi olamayacağını söyler. Bunun istisnasının dua sahibinin, kendisine yönelecek azaptan azat edilmesi bağlamında yapacağı dua olduğunu belirtir. Bununla fâsıkın kendisine yönelik istiğfar talebini kasteder. Genel anlamdaysa başkasının fâsık ve kâfire yönelik istiğfar talebinin kabih olduğunu teyit eder. (Kâdî Abdülcebâr, 1382/1963, 20(2)/240)

Bütün bu yorumlarıyla Kâdî, aslında belki de ölümlere duayla en açık şekilde ilintili hale getirilebilecek açıklamayı yapmış olur. Buna göre fâsık olarak ölene istiğfar talep edilmez. Zira bu talep, kötü/kabih niteliğine sahip bir istek olması itibarıyla Yüce Allah'ın yapmayacağı bir iştir. Burada tertip itibarıyla kul zaten ilkin böylesi kötü bir isteğe teşebbüs etmemelidir. Etse dahi bunun kabulü söz konusu değildir. Zira bir duanın kötü olması makbul olma seçeneğini devre dışı bırakmaktadır. Bütün bu izahlar yine daha önce vurgulandığı üzere Mu'tezile'ye nispet edilen ölümlere dua edilmeyeceği, bunun fayda sağlamayacağı fikrinin neye binaen izafe edildiğinin ipuçlarını sunmaktadır.

Bununla birlikte Kâdî'nin ilgili fikirleri aktardıktan sonra bir vesileyle Müslümanların müminler için istiğfarda bulunması, mukarreb meleklerle ve gönderilmiş peygamberlere salat, müminlere dua etmelerinin güzel olacağı yönündeki ifadeleriyle (Kâdî Abdülcebâr, 1382/1963, 20(2)/241) Mu'tezile'ye nispet edilen ölümlere dua edilmeyeceği fikrinin mutlak değil, mukayyet olduğunu göstermektedir. Nitekim Kâdî, başka bir yerde müminlere dönük mağfiret, peygamberlere yönelik salatın karşılığını Allah'ın mutlaka vermesi gerektiğini ifadeyle aynı bakış açısını daha güçlü şekilde ortaya koymaktadır. (Kâdî Abdülcebâr, 1382/1963, 20(2)/242)

Müellif bir diğer eserinde de müminlerin duası sadedinden onların Hz. Muhammed'e salat eyleyip müminlere mağfiret talebinde bulduklarını kaydetmektedir. (Kâdî Abdülcebâr, t.y., s. 85) O halde Mu'tezile, mümin olarak ölenlere duaya cevaz vermekte, bu sıfatını kaybederek ölmüş kişilere (fâsıklara) duayı reddetmektedir.

1.2. Diğer Kimi Mu'tezilî Müelliflerde Ölümlere Dua ve Bunun Mezhebin Öteki Bazı Görüşleriyle İlişkisi

Her ne kadar ismi Şîi anlayış ile daha ön plana çıksa da Mu'tezile'ye de yakın olduğu bilinen Şerif el-Murtazâ ilgili kelâm eserinde yer verdiği dua hakkında kimi açıklamalar getirir. Bunlar daha çok duanın genel konularına ait ise de ölümlere dua ile de ilişkilendirilebilecek bir izahta da bulunur. Burada Allah'ın kesinlikle

yapacağı bilinen şeyleri yapması üzerinden O'na dua etmenin hasen/güzel olduğunu belirten müellif, buna bir nevi örnek mahiyetinde müminler için istiğfarı zikreder. Böylece ölmüş müminler için dua etmenin önünde bir engel bulunmadığını ifade etmiş olur. (Şerif el-Murtazâ, 1431, s. 605) Ancak açıkçası bu ifadeden ilk planda anlaşılan ve diğer Mu'tezile kelamcılarıyla da uyum arz eden düşünceye göre; mümin vasfını kaybetmiş ve onu tekrar kazanmadan ölmüş kişiye/fasika dönük bağışlanma talebi ise hasen/iyi değildir.

Mu'tezilî fikirlerin bir diğer savunucusu Hâkim el-Cüşemî de konuyla ilgili fikir bildirir. Daha sonra Ehl-i sünnet'in, Mu'tezile'nin konuyla ilgili delili olduğunu söyleyeceği "*İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder*" (Necm, 53/39) âyetinin tefsirinde onu kişinin amelinden fayda göreceği, başkasının amelinden istifade edemeyeceği üzerinden okur. Bir kısım haberlerden hareketle Müslümanın, kendi ameli dışında diğerlerinin kendisi için yapacağı amelden de yararlanacağı yönündeki itirazî bir soruya ise Kur'an'ın, hele de burada olduğu gibi akıl tarafından da desteklenen zahirinin, sahih olduğu bilinmeyen haber-i vahidden ötürü terk edilmeyeceği meyanında cevap verir. (Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, 9/6662-6665) Bu bakış açısıyla her ne kadar ilk planda keskin bir tavır alır gibi gözükmüş de bunu ilkesel bir yaklaşım olarak okumak ve bundan ölmüş mümine yönelik duayı ret şeklinde kesin anlam çıkarmamak, hiç değilse bir ihtiyat payı ayırmak daha doğru olsa gerektir.

Nitekim Mahmûd ez-Zemahşerî yine söz konusu âyetin tefsirinde müminle fâsık arasını ayırmaktadır. Bu ilâhî kelâmın izahında Zemahşerî, sahih haberlerde ölü adına sadaka ve haccın geçerli olduğu, bundan kat kat sevap alınacağını bildirildiği şeklindeki farazî bir sorunun cevabında bu yönde açıklama yapmaktadır. Buna göre bir kişinin çabası başkasına ancak yine o başkasının çabası doğrultusunda fayda verir. Bu çaba o başkasının (dua edilenin) salih mümin olmasıdır. (Zemahşerî, 1430/2009, s. 1063)

Burada Zemahşerî, konuyu her ne kadar ölü adına dua değil sadaka ve hac için yapsa da bunu dua hakkında da geçerli saymak mümkün olmalıdır. Buna göre fâsık olarak ölen kişi için ilgili işler yapılmaz. Zira o, ilgili sa'yi (salih iman) tam olarak gerçekleştirilmemiştir. Bu yüzden ona faydası dokunacak bir işe başvurulamaz. Ancak salih mümin gerçekleştirdiği sa'yinden ötürü, bu faydalara, başkasının eliyle ulaşabilir. O halde mümin vasfiyle ölmüş olan ölümlere dua etmek mümkün ve faydalıdır. Ancak bu sığfata hiç ulaşamamış (kâfir) yahut dinden dönmüş (mürted) veya fiskını takip eden süreçte tövbe etmeyerek ölmüş (fâsık) kimse içinse böylesi bir dua doğru değildir.

Öte yandan bu anlayışın, Mu'tezile'nin şefaât konusuna yaklaşımıyla uyum arz ettiği görülmektedir. Nitekim fâsıkı cehennemden çıkarıp cennete sokacak şefaati ret meyanında kanıtlar zikreden Kâdî Abdülcebbâr tövbe etmeden ölen fâsika şefaât olmayacağını savunur. (Kâdî Abdülcebbâr, 1416/1996, s. 688-689) Zemahşerî de "*Onlar, Allah'ın hoşnut olduğu kimseden başkasına şefaât edemezler*" (Enbiyâ, 21/28) âyetinin tefsirinde şefaatin kişinin sevabının çoğalmasına dönük olacağını ifadeyle onu kişiyi cehennemden çıkaracak şekilde değil, cennete gidecek müminin mükâfatının artması olarak yorumlamış olur. (Zemahşerî, 1430/2009, s. 677) Fahreddîn er-Râzî de (öl. 606/1210) Mu'tezile'nin ilgili âyeti, günahkârlara şefaât olmayacağına kanıt olarak kullanıp bunu, Allah'ın günahkârlardan hoşnut olmamasıyla gerekçelendirdiğini ifade ederek aynı hususu vurgulamış olur. (Râzî, 1981, 22/60)

Burada Mu'tezile'nin günahkâr kişiye yönelik şefaati reddetmesiyle fâsık olarak ölen kimseye dönük duayı nefyetmesi, doğruluğu yanlışlığı bir tarafa, oldukça tutarlıdır. Her ikisi özünde aynı anlayışa dayanmaktadır. Bu noktada kişi aynı konumdadır. Böylesi bir bireye şefaât caiz olmadığı gibi dua da caiz değildir. Zira o, kınanmaya ve cehenneme atılmaya müstahak, Allah da ulûhiyeti gereği ona ceza verme konumunda iken bunu ortadan kaldıracak bir duruma, şefaât yahut duaya onay vermek mümkün değildir. Öte

yandan yine mümine nasıl şefaata edilebiliyor ve bu durum onun cennetteki makamını yüceltebiliyorsa, ona yine dua edilebilmekte ve o da bundan fayda sağlayabilmektedir. O halde dua ve şefaata türü güzellikler sadece mümin gibi iyiliğe layık olan insanlar için gündeme getirilebilir. Kâfir ve fâsiklar içinse böyle bir güzellik düşünülemez. Onlar bundan mahrum kalır. Zaten mümine duanın iyiyken diğer ikisine kötü olması aynı hususla bağlantılıdır.

Aslında Mu'tezile'nin meseleye bakışında sadece şefaata konusuyla iltisaklı bir tutarlılık değil, daha kapsamlı bir uyum da söz konusudur. Onların kader mevzuunda kulun kendi fiilini kendisinin yarattığına dönük fikirleri de özünde aynı mantığa dayanmaktadır. Bu meselede kişinin özgürce fiil işleyip o işlediklerinin karşılığı neyse olumlu yahut olumsuz onu alması, cezaya uğraması gerekiyorsa bundan kaçışının söz konusu olmaması, diğer ifadesiyle adaletin gereğinin gerçekleşmesi anlayışını ortaya koymuş olan Mu'tezile ölümlere dua bahsinde de kişinin ceza çekmesi gerekiyorken onu bundan kurtaracak bir eylemin adaleti sarsacağını hesaba katmış ve buna karşı çıkmıştır.

Öte yandan Mu'tezile'nin *el-menzile beyne'l-menzileteyn* ilkesi çerçevesinde insanları mümin, fâsik ve kâfir şeklinde kategorize edip, ilgili kişilerin hükmünü uhrevî planda belirlerken ortaya koyduğu hükümler de ölümlere dua mevzuunda nasıl bir tavır alınması gerektiğini izhar etmektedir. Nitekim onlar tam da buna uygun şekilde bir görüş serdetmişler ve fâsik olarak ölen kişinin hak ettiği cehennem azabının kalkmasına aracı olacak bir durumun meşruiyetini reddetmişlerdir. Konuya bakışlarının doğruluğu yanlışlığı bir tarafa, kelâm ilminin en mümeyyiz vasıflarından olan savunulan görüşlerin tutarlılığı tavrını, Mu'tezile de bir yönüyle ortaya koymuş ve ölümlere; onların müstahak olduklarını düşündükleri durumun dışına çıkaracak tasarruflara onay vermemişlerdir. Bunun ilâhî iradeyi daha sınırlı bir alana hapsedeceği ve ilâhî rahmeti daraltacağı hakikat ise de onun tartışılması başka bir makalenin konusunu teşkil etmektedir.

2. Ehl-i Sünnet Kaynaklarında Mu'tezile'nin Ölümlere Duaya Bakışı ve Bu Husustaki Delilleri

Kimi Ehl-i sünnet kaynakları bazen Mu'tezile'nin ölümlere duanın fayda sağlamadığı fikrinde olduğunu ifadeyle yetinirken bazen bu hususta onların kanıtı olduğunu söyledikleri delilleri paylaşırlar. Bu deliller her ne kadar günümüze ulaşan Mu'tezilî eserlerde görülen tarzda kanıtlar değilse de bunlar mezkûr mezhebe mensup zevattan yahut eserlerinden alınmış veya bu kaynaklardan esinlenilmiş argümanlar olsa gerektir. Mu'tezile'ye ait mebzul miktarda kayıp eser söz konusuysa bu hususta ihtiyat payını elden bırakmamak gerektiği açıktır.

Konuyla ilgili Sa'düddîn et-Teftâzânî (öl. 792/1390), Hayâlî, Birgivî (öl. 981/1573), Ali el-Kârî ve Ziyâeddîn Gümüşhânevî (1813-1894) gibi ilim ehli, ölümlere duanın fayda vermesi görüşünü nefyettiğini söyledikleri Mu'tezile'nin delilini aktarırlarken temel itibarıyla onların, kazanın değişmeyeceği, her nefsin yaptığıının rehini olduğu, insanların başkasının ifa ettikleri değil kendi işledikleri üzerinden karşılık göreceği fikrine tutunduklarını belirtir. (Teftâzânî, 1408/1998, s. 109; Hayâlî, 1261, s. 186; Birgivî, 2011, s. 130; Ali el-Kârî, 1419/1998, s. 369; Gümüşhanevî, t.y., 4/63) Uryânî Osman Efendi gibi kimi âlimler bu maddelerin ilkinin zikretmekle yetinir. (Uryânî, 2003, s. 192) Bu durumu onun temel gerekçe yahut öncelik verilen madde olduğu şeklinde yorumlamak mümkündür.

Öte yandan yukarıda örnekleri görüldüğü üzere bir kısım Ehl-i sünnet kelâmcıları Mu'tezile'nin ölümlere duanın fayda sağlamayacağı fikrini muhtasar şekilde kaza ve kaderin değişmeyeceği üzerinden sunarken, diğer kimi temsilcileriye onu daha detaylı şekilde izah ederler. Bu doğrultuda Eş'arî kelâmcı İbrâhim el-Lekânî (öl. 1041/1632) ile Mustafa b. Kemâluddîn el-Bekrî (öl. 1163/1750) Mu'tezile'nin duanın fayda temin etmeyeceği hususunu; yapılan duanın iki ihtimalden kurtulamayacağı minvalinde açıkladığını belirtip detaylandırır. Buna göre o dua edilen işi, Allah ya takdir etmiş yahut etmemiştir. Eğer ilki söz konusuysa kaderin geri

kalması/gerçekleşmemesi zaten muhaldir. Şayet ikincisi mevzu bahisse bu kez de onun kula isabet etmesi imkânsızdır. Bütün bunlar duanın fayda getirmeyeceğini gösterir. (Lekânî, 2016, 3/1207; Bekrî, 2013, 1/206) İbrâhim el-Lekânî üzerine haşiye yazan İbnü'l-Emîr (öl. 1232/1817) de Mu'tezile'nin duayı kazada bir şeyi değiştirecek iş değil, sadece bir boyun eğme olarak değerlendirdiklerini ifade ederek yine onların bu husustaki temel argümanlarına gönderme yapmış olur. (Sembâvî, 1422/2001, s. 254)

Bu konuda Hanefî âlim Molla Cîven (öl. 1130/1718) ve Muhammed b. Şah el-Hindî de (öl. 1333/1915) Mu'tezile'nin ilgili deliline dönük ayrıntı verirler. Buna göre dua ya kadere uygun olur yahut olmaz. İkincisi batıldır. Zira olacakları yazan divit kurumuştur. Bunun değişimi söz konusu olmaz. İlkindeyse herhangi bir fayda tasavvur edilmez. Zira bu seçenekte iş/fayda, kadere değil duaya bağlanmaktadır. (Cîven, 2010, s. 75; Hindî, 1433/2012, 2/59)

Kimi Ehl-i sünnet ulemâsının Mu'tezile'ye nispet ettikleri bu görüşün tarihini, gerilere kadar götürmek mümkünse de onlara söz konusu kanıt izafesini kimin başlattığını ve bu hususta hangi kaynaktan yararlandığını yahut esinlendiğini belirlemek çok da kolay gözükmemektedir. Bununla birlikte Tefâtânî sonrası bu yöndeki delil izafesinin yoğunlaşmasıyla ilgili kanıtın yaygınlaşmasında adı anılan meşhur kelâmcının ciddi payının olduğunu göstermektedir.

Öte yandan bu delilin kader konusunda insana oldukça aktif bir rol biçen Mu'tezile mezhebinden sadır olması yahut bu yöndeki varsayım kafa karıştırıcı gözükmektedir. Zira bu noktada duanın ölüye fayda temin etmeyeceği, kaderin değişmezliği üzerinden ortaya konulurken, adı anılan mezhep genel anlamda kaderi esnek bir yapıda değerlendirmektedir. Her ne kadar onlar da ilâhî ilmin kesinliği, onun tabiatı gereği maluma tabi olduğu, bunun mutlaka tecelli edeceği hususunda bir tereddüde sahip olmasalar da delilin biçimi sanki onun, muhatapları olan Ehl-i sünnet'i ilzam amacıyla sevk edildiğini düşündürmektedir. Bu manada Mu'tezile, kaderde ilâhî ilim, irade ve kudreti çok daha ön plana çıkaran muhaliflerine adeta, onlarca, bu denli baskın bir fonksiyon yüklenen ve değişmez addedilen kader ile yine onlar tarafından kabul edilen ölülere duanın fayda sağladığı fikrinin, çok da uzlaştırılır olmadığını göstermeye çalışıyor gibidir. Bu delilin bizzat Mu'tezile tarafından nasıl bir bağlamda ortaya konulduğu, nelerin hedeflendiği tam olarak bilinemediği için burada kesin yargıda bulunmak zordur.

Bu hususta bir detaya girilmeden Mu'tezile'ye nispet edilen herkesin yaptığının rehini olduğu ve başkasının değil kendi işlediklerinin karşılığını göreceği şeklindeki iki istidlale birbirine benzemektedir. Ayrıca bunların ilki bilindiği üzere aynı zamanda Müddessir sûresi 74/38. âyetinin mantukunu oluşturmaktadır. Söz konusu kanıt daha sonra Mu'tezile'nin bir delil mahiyetinde kullandığı vurgulanacak olan âyetin (Necm 53/39) muhtevasını zahiren teyit ettiği için olsa gerek Ehl-i sünnet kelâmcılarının cevapları o âyetten (Müddessir 74/38) ziyade onların bu ikinci ilâhî kelâmdan yaptıkları istidlale yoğunlaşır.

Ehl-i sünnet kelâmcılarının Mu'tezile'nin iddiasını zahiren desteklediğini yahut bizzat onların istidlal amacıyla kullandıklarını söyledikleri âyet "*İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder*" (Necm, 53/39) mealindeki ilâhî kelâmdır. İlgili Ehl-i sünnet kelâmcıları bu âyeti ima olduğu üzere bazen konuyu işledikleri yerde kendi yaklaşımlarına bir itiraz olarak ortaya atılabilecek ilâhî kelâm örneği şeklinde nakledilerken bazen mezkûr âyeti Mu'tezile'nin doğrudan delil olarak kullandığını belirtirler. Örneğin Birgivî ve Ali el-Kârî ilkinde uygun bir aktarım tarzı seçer. Ali el-Kârî ayrıca onların mezkûr âyetin yanı sıra Hz. Peygamber'in "*Âdemoğlu öldüğünde ameli kesilir*" (Müslim, 1981, "Vasiyet", 14) hadisine dayandıklarını söyler. (Birgivî, 2011, s. 130; Ali el-Kârî, 1419/1998, 371)

Buna karşılık Hanefî âlim Osman b. Ali ez-Zeylaî (öl. 743/1343) ile Muhammed el-Hâdimî (öl. 1176/1762) bu kez doğrudan isimlerini anarak Mu'tezile'nin bu konudaki delilini ilgili âyet (Necm 53/39) şeklinde gösterirler. Zeylaî ayrıca Ali el-Kârî'nin zikrettiği hadise de onların delili şeklinde atıf yapar. (Zeylaî, 1314, 2/83-85; Hâdimî 2010, 1/372) Yine Muhammed er-Reyhâvî de (öl. 1288/1871) onların dayanağını ilgili âyet olarak kaydeder. (Reyhâvî, 1991, s. 114) Zeylaî üzerine haşiye yazan Ahmed eş-Şelbî ise Mu'tezile'nin âyetten nasıl istidlal yaptığını açıklar şekilde başkasının sa'yinin kişinin kendi sa'yi olmayacağı tarzında anlayıp onu delil edindiklerini vurgular. (Şelbî, 1314, 2/83)

Bu hususta sıklıkla Mu'tezile'nin konuyla ilgili delili olduğu vurgulanan “*İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder*” (Necm 53/39) âyetinin istisnası dışında bizzat Mu'tezilî müellifler tarafından ilgili bağlamda yorumlandığına dair bir kaynağa ulaşılamamışsa da, söz konusu ilâhî kelâmın onlar tarafından kanıt olarak kullanılması gayet makul gözükmemektedir. Gerçekten de âyetin zahiri, savunulan ilgili görüşe oldukça uygun düşmektedir. Aslında sadece bu husustaki fikirlerine değil kendi inanç ilkeleri arasında saydıkları adalet prensibine de uyum arz etmektedir. Bu manada ilgili istidlalin onlara nispet edilmesinin anlaşılabilir olduğunu vurgulamak gerekir.

İbn Ebü'l-İz (öl. 792/1390) ise söz konusu âyeti Mu'tezile'nin delili olarak zikrettiği gibi, diğer kelâm eserlerinde çok fazla görülmeyen şekilde onların iki âyeti daha kanıt ittihaz ettiklerini belirtir. Bunlar “*Sadece yapıp ettiklerinizin karşılığını görürsünüz*” (Yâsîn 36/54) ve “*Herkesin kazandığı (hayır) kendine, yapacağı (şer) de kendinedir*” (Bakara 2/286) âyetleridir. Müellif yine insanın öldüğünde amelinin kesileceğini bildiren hadise de aynı minvalde, yani Mu'tezile'nin delili hüviyetinde atıfta bulunur. (İbn Ebü'l-İz, t.y., s. 400)

Osman ez-Zeylaî ise konuyla ilgili olarak Mu'tezile'ye izafe ettiği farklı bir delile daha yer verir. Buna göre ilgili sevap karşılığında kişiye (dua edilen ölüye) cennet verilecektir. Kul, kendini dahi cennetlik kılmaya güç yetiremezken, bunu başkası (ölü) adına gerçekleştirilmesi hiç düşünülemez. (Zeylaî, 1314, 2/83) Ahmed eş-Şelbî ise kullandığı kaynak üzerinden ilgili delilden maksadı açıklar. Buna göre cennet Allah'a aittir, kimse birinin mülkünü, diğerine temlik edemez. (Şelbî, 1314, 2/83)

Bu açıklamadan anlaşıldığına göre kimse, başkasının ahiretteki mevkiini değiştiremez. Cennet Allah'ın, kullarına ikram edeceği mükâfat yurduudur. Onun sahibi, hangi davranışları sergileyecek kişilerin buraya gireceğini belirlemiştir. Bunlara aykırı davranıp tövbe etmeden ilgili hal üzere ölen kişi, artık cennete giremeyecekken, onun konumunu değiştirip de mükâfat yurduna dâhil olmasını sağlamak mümkün değildir. Aksi bir düşünce, o makamın sahibinin tasarrufunu öteki bir istikamete çevirme, başkasının mülkünü yetkili olmadığı halde kendince bir diğerine kullandırma anlamına gelir. Bu ise doğru olamaz.

Öte yandan bu izah biçimi, Mu'tezile'nin mümin olarak ölenlere yönelik duaya cevaz verme fikrini de teyit eden bir anlam içermektedir. Zira kişi, böyle bir mümine dua ettiğinde, bu durum o dua edilenin ahiretteki mevkiini (cehennemden cennete) değiştirecek konumda olmadığı için onda bir sıkıntı oluşmayacaktır. Dua edilen mümini Allah zaten cennetine koyacaktır. Dua belki onun cennetteki mevkiini yükseltecektir. Bu noktada genel anlamda Mu'tezile'nin belirlemiş olduğu ilkelere aykırı bir iş gerçekleşmemektedir. O halde burada belki ilgili kişinin kendisine dönük bu duadan hangi yönlerden fayda sağlayacağı gibi cevabı meçhul bir suali gündeme getirmek mümkünse de ona dua edilebilmesi bağlamında bir problem gözükmemektedir.

3. Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile'ye Nispet Ettiği Delillere Verdiği Cevaplar

Konuyu aksi fikrin reddi mahiyetinde ele alan Ehl-i sünnet uleması, Mu'tezile'nin delili mahiyetinde aktardığı ilgili kanıtların daha çok ikisine cevap vermeye çalışır. Bunlardan birisi, belki de Mu'tezile'ye en çok

nispet edilen, kazanın değişmeyeceği istidlalidir. İkincisiyse “*İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder*” (Necm 53/39) âyetinden yapıldığı vurgulanan delillendirir.

İlgili Ehl-i sünnet uleması bu hususta kendi fikirlerini teyit için kullandıkları özel delillerle (Teftâzânî, 1408/1998, s. 109; Birgivi, 2011, s. 130; Karsî, 1318, s. 118) bir yönüyle aslında yine Mu'tezile'ye dolaylı bir şekilde cevap vermiştir. Ancak konuyu odak noktasından uzaklaştırmamak için onlara girilmeyecek, sadece adı geçen mezhebe doğrudan karşılık verdikleri hususlar üzerinden gidilecektir.

3.1. Kazanın Değişmeyeceği İstidlaline Cevap

Bihîştî Ramazan Efendi (öl. 979/1571) kazanın değişmeyeceği istidlalini cevaplarırken duaya bağlanan duanın da kaza olup değişmeyeceğine, kaderin sebepler üzerinden cereyan ettiğine atıf yapar. Bu aşamada duanın sebebiyet konumuna işaretlerle onun da tıpkı diğer işlerde olduğu gibi sebepler meyanında olduğunu vurgular. Böylece söz konusu delil üzerinden ölüye duanın fayda sağlamayacağını savunmanın doğru olmadığını belirtmiş olur. (Bihîştî, 1965, s. 315)

Birgivi de söz konusu istidlale cevap verirken, Ehl-i sünnet'in savunduğu düşüncede kaza ve kaderin değişmemesine aykırı bir husus olmadığı üzerine yoğunlaşır. Duaya bağlanan rahmetin yine kazaya dâhil olduğunu, bu bağlamda kazada değişim gerçekleşmediğini belirtir. Kaderin kesbe göre cereyan ettiğini, duanın da sebep meyanında olduğunu kaydeder. Eğer söz konusu Mu'tezilî anlayışla meseleye yaklaşılsa, herhangi bir duanın asla fayda sağlamayacağını savunmak gerektiğini belirtir. Zira kazanın da kesinlikle gerçekleşeceğini söyler. Oluşan durumun yanlışlığından hareketle ona götüren düşünceye yani duanın fayda temin etmeyeceği anlayışına cevap vermiş olur. (Birgivi, 2011, s. 130)

Açıkçası hem bu delilin sunuluşu hem de onun cevaplandırılması aşamasında kaza ve kader üzerinden ortaya konulan açıklamalarda konu nispeten duanın yaşayan kişilerin hayatına etki edip etmeyeceği alanına kayıyor gibi gözükse de ilgili istidlalin cevabının ölüleri kuşatması önünde bir engel bulunmamaktadır. Zira mesele sebep-sonuç üzerinden ele alınıp incelendiğinde hem yaşayanlara hem de ölülere erişecek fayda veya kalkacak sıkıntı bunda aracı/vasıta konumunda bulunan dua sebebine dayanmaktadır. Bu bağlamda dua hem yaşayanlar hem de ölüler namına aynı mevkide bulunduğu için onun sahip olduğu etkinliği birine tahsis etme zorunluluğu yoktur. Duanın etkinliğini kabul edip etmemekse bir yönüyle doğrudan onun tesiri şeklinde başka bir meselenin konusu olduğu için sadet dışıdır.

Ali el-Kârî de bu hususta ilgili istidlale sıklıkla kullanılan şekli üzerinden cevap verir. Ölüye nispetle kazanın değişmemesinin, hayat sahiplerinin onlara dönük dualarının bir fayda sağlamasına aykırılık teşkil etmediğini vurgular. Duayla sağlanan bu faydanın yine kaza çerçevesinde gerçekleşebileceğini zikreder. Bu aşamada ölülerin duaya nail olmalarının kendi amelleriyle bağını kurmaya çalışır. Bu doğrultuda yaşayan insanların, ölülere duaya muvaffak kılınmalarının, o ölülerin, ilgili karşılığa layık olacak şekilde dünyada işledikleri amelleriyle bağının kurulabileceğini belirtir. Böylece aslında ölülerin ahirette kendi amelleri üzerinden karşılık göreceklere ifade etmiş olur. (Ali el-Kârî, 1419/1998, s. 369)

İbrahim el-Lekânî de Mu'tezile'nin söz konusu deliline cevap verir. Buna göre kazanın muallak ve mübrem kısımları vardır. İlkinde duaya bağlanan sıkıntılı bir hususun kaldırılmasında hiçbir imkânsızlık yoktur. Koşullu olan bir işin, şartlarına; sonuçlarınsa sebeplerine göre gerçekleşmesi zorunlu bir durumdur. Müellif bu ifadeleriyle duanın şart ve sebep konumunda bulunduğunu, onun gerçekleşmesiyle meşrutun ve sonucun ortaya çıktığını, dolayısıyla bu mevkideki duayı abes görmenin anlamı olmadığını belirtmiş olur. Müellife göre kazanın ikinci kısmındaysa (mübrem) dua belki gerçekleşecek işi kaldırmasa da Allah'ın, kuluna, duasına mukabil cevap

vermesi yahut lütfunu indirmesi söz konusudur. Dolayısıyla dua hem kişinin kendisine hem de dua edilene fayda sağlar. (Lekânî, 2016, 3/1207) Muhammed ez-Zebîdî de (öl. 1205/1709) söz konusu istidlali benzer şekilde cevaplar. Kazaya muvafık duanın belayı def edeceğini, bu kazadan ise mübrem değil, muallak olanının kastedildiğini belirtir. (Zebîdî, 1414/1994, 2/284)

Mustafa b. Kemalüddîn el-Bekrî de muallak kazada duaya bağlı olarak kötülüğün kalkabileceği, iyiliğin inebileceğini teyit eder. Mübrem kazada onun sahip olduğu ilgili kesinliği bilme imkânı bulunmadığını, duayla bela def edilmese yahut güzelliğe erişilirse dahi onun başlı başına ibadet olduğunu belirtir. (Bekrî, 2013, 1/206)

Molla Cîven ile Muhammed el-Hindî de bu delilin cevabını kaderin tasnifi üzerinden verirler. Buna göre kaderin ilki mübremdir, asla değişmez. Diğeriyse muvakkat olup muallak pozisyonadadır. Kul dua ederse o iş gerçekleşir, etmezse gerçekleşmez. Bu, kişinin hem kendi hem de ölümler adına yaptığı duada geçerlidir. (Cîven, 2010, s. 75; Hindî, 1433/2012, 2/59) Reyhâvî de mutlak planda duanın muallak olan kazada tesir oluşturacağına dönük kullandığı ifadeyle kişinin duayla fayda sağlama yahut zararı kaldırma lütfuna mazhar olduğunu ihsasla Mu'tezile'ye cevap vermiş olur. (Reyhâvî, 1991, s. 114)

Burada Ehl-i sünnet ilim ehlinin, Mu'tezile'ye söz konusu delili izafe ettikten sonra ona verdiği cevabın gücü doğrudan mevzuu ilgilendirmediği için ona dair bir değerlendirme yapmaya gerek yoksa da ilgili karşılığın aynı zamanda birtakım tasavvuf ehlini de kuşattığını belirtmek gerekir. Bu manada kimi Ehl-i sünnet uleması, ilgili delili, dua edilmesine gerek olmadığı fikrini Mu'tezile dışında ilgili tasavvuf ehline de nispet ettikleri için buna verilen cevap, her iki zümreden söz konusu görüşün savunucularına verilmiş olmaktadır. Sadece bu noktada ilgili tasavvufi cephede konu daha çok yaşayanlar; Mu'tezile'de ise ölümler için edilen dua zemininde sunulmaktadır.

3.2. Âyet ve Hadisten Yapılan İstidlale Cevap

Osman ez-Zeylaî, Birgivî ve Mütercim Âsım Efendi (öl. 1235/1819) “*İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder*” (Necm 53/39) âyetinden yapılan istidlale İbn Abbas’ın, onun “*İman eden, soylarından gelenlerin de aynı iman ile kendilerini izledikleri kimselerin yanlarına bu zürriyetlerini katacağız*” (Tûr 52/21) ilâhî kelâmıyla nesholunduğu üzerinden cevap verir. (Zeylaî, 1314, 2/84; Birgivî, 2011, s. 130; Âsım, 1304, s. 186) Zeylaî ve Mütercim Âsım yine onun Hz. İbrâhim ve Hz. Mûsâ’nın ümmetine has olduğu yönündeki görüşle de mukabele eder. Bunu ilgili âyetin o iki peygamberin suhurlarında geçen hususlar üzerinden sevk edilmesiyle gerekçelendirir. Bu ifadesiyle ondan iki-üç âyet önce geçen “*Yoksa Mûsâ’nın ve ahde vefa örneği İbrâhim’in sahifelerinde bulunan şu hususlardan haberi yok mu?*” (Necm 53/36-37) ilâhî kelâmını kasteder. (Zeylaî, 1314, 2/84; Âsım, 1304, s. 186)

Zeylaî başka izahlar üzerinden de âyetin Mu'tezile'ye delil olamayacağını göstermeye çalışır. Buna göre âyetteki insandan kâfir kastedilmektedir, müminse öteki mümin kardeşinin sa'yinden yarar sağlar. Yahut burada öteki mümine yönelik sa'yin fayda etmesi, adalet değil, lütuf kabilinden bir iş olarak değerlendirilir. Veya âyetteki “lam” harf-i cerri “alâ” harf-i cerri anlamındadır. Yahut da kişiye kendi sa'yi vardır, ancak onun bu sa'yi bazen kardeşlerini çoğaltması ve kendisine şefaet edilmesine imkân tanıyacak imanî olgunluğa ulaşmasından ötürü oluşur. (Zeylaî, 1314, 2/85) Yine Mütercim Âsım da burada kâfirin maksut olduğuna ve işin adaletle fazilet boyutlarına dönük iki madde kaydettikten sonra bu bapta pek çok sahih hadis zikrederek aynı cevabı vermiş olur. (Âsım, 1304, s. 186-187)

Öte yandan Zeylaî, Mu'tezile'nin “*Âdemoğlu öldüğünde ameli kesilir*” (Müslim, 1981, “Vasiyet”, 14) hadisinden yaptığı istidlalin cevabında onun başkasının amelinin kesileceğine delalet etmediğini, hâlbuki

tartışmanın bu hususta olduğunu vurgular. Ayrıca ölüye dönük amelin faydasında aklen uzak görülecek bir durum olmadığını, burada sadece kişinin kendine ait ecri başkasına verdiğini, Allah Teâlâ'nın bunu ulaştırdığını, O'nun buna gücünün yettiğini, bu durumun bir amele tahsis edilip diğerinden nefyedilmesine gerek bulunmadığını söyler. Böylece ne şer'î ne de akli planda bir sıkıntı olmadığını ihsas eder. (Zeylaî, 1314, 2/85)

İbn Ebü'l-İz de bu hususta Mu'tezile'ye farklı türde karşılıklar verildiğini beyandan sonra en güçlü olduğunu söylediği cevabı zikreder. Buna göre ilgili âyet, kişinin, başkasının sa'yinden yararlanmasını değil, o başkasının sa'yinin kendi (dua edilenin) mülküne girmesini nefyettirir. Bu ikisi birbirinden farklıdır. İşte Allah Teâlâ, kişinin başkasının sa'yini mülk edinemeyeceğini bildirmiştir. O başkasının sa'yi, onun sahibinin mülküdür. Dilerse başkasına, isterse kendisine bırakır. (İbn Ebü'l-İz, t.y., s. 403)

İbn Ebü'l-İz burada başka bir cevaba daha temas eder. Buna göre kişi, kendi sa'yi ve hoş davranışları ile dostlar edinir. Eş ve çocuk sahibi olur. İnsanlara sevgi gösterip yardımlarda bulunur. Onlar da kendisine merhamet edip dua okur, taatlerinin sevaplarını bağışlarlar. Bütün bunlar onun kendi sa'yinin neticesi olur. Daha ötesi, kişinin Müslüman ümmetinin arasında bulunması, onunla aynı dini paylaşanların elde ettiği faydaların hem yaşarken hem öldükten sonra birbirlerine ulaşmasında en büyük sebeplerden biri olur. Müslümanların duası, öteki müminleri artlarından kuşatır. Allah imanı Müslümanların birbirlerinin dua ve sa'yinden faydalanmalarının sebebi kılmıştır. Mümin ilgili konuma sahip olup söz konusu işleri yerine getirdiğinde kendisini o güzelliklere ulaştıracak sebebe dönük sa'yi gerçekleştirmiş olur. (İbn Ebü'l-İz, t.y., s. 402-403)

İbn Ebü'l-İzz, Mu'tezile'nin "*Sadece yapıp ettiklerinizin karşılığını görürsünüz*" (Yâsîn 36/54) ve "*Herkesin kazandığı (hayır) kendine, yapacağı (şer) de kendinedir*" (Bakara 2/286) âyetlerinden yaptığı istidlale cevap verme aşamasındaysa bunların siyakına işaret eder. Buralarda kulun başkasının yaptığından ötürü cezalandırılmasının nefyine dönük delalet bulunduğunu söyler. Nitekim o ilkinin başlangıcında Allah Teâlâ'nın "*Bugün hiç kimse en küçük haksızlığa uğratılmaz*" diye buyurduğunu kaydeder. (İbn Ebü'l-İz, t.y., s. 403)

İbn Ebü'l-İz, insanların amelinin kesileceğine dönük hadisten yapılan istidlale cevap verirken de Hz. Peygamber'in burada ölünün istifadesinin değil, amelinin kesileceğini bildirdiğini söyler. İlgili amelin, onu yapana ait olduğunu, dilerse bağışlayabileceğini, bu durumda onun sevabının o ölüye ulaşacağını belirtir. Bunun, insanın bir başkasının borcunu ödemesine ve bununla borç sahibinin zimmetinin ondan temizlenmesine benzetilebileceğini kaydeder. Böylece aynı durumu hayat sahibinin, yaptığı duayla ölünün günahının silinmesine vesile olmasına benzetmiş olur. (İbn Ebü'l-İz, t.y., s. 403)

Birgivi de konuyla ilgili olarak "*İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder*" (Necm 53/39) âyetini paylaştıktan sonra, onun; kendisi için bir amelde bulunan insanın bu sa'yinden, başkasının fayda görmeyeceği şeklinde anlaşılması gerektiğini vurgular. Şayet ilgili amel sahibi bununla, ötekini niyetine alırsa, şer'î manada, onun naibi yahut yerine geçen vekili mevkiinde olacağını söyler. (Birgivi, 2011, s. 130) Böylece o son niyete bağlı olarak ölünün bundan istifade edeceğini ima etmiş olur.

Burada Birgivi'nin ilgili açıklamayı Mu'tezile'ye cevap mahiyetinde ortaya koymasına karşın adı anılan mezhebe mensup Zemahşeri'nin de aynı izaha başvurusu ilginç bir durum oluşturmaktadır. Zemahşeri, söz konusu âyetin tefsirinde mukadder bir soruya cevap verirken iki şıktan biri olarak ilgili duruma atıfta bulunur. Sadık haberlerde ölü için sadaka ve haccın geçerliliğine yönelik ifadelerin olduğu, bundan kat kat sevap alınacağını bildirildiği şeklinde bir soru zikrettikten sonra onu cevaplar. Buna göre kişi, bir işi kendi adına yaptığında onun bu sa'yi başkasına fayda vermez. Ancak yaptığı işte başkasına niyet ettiğinde, o, şeriat nazarında ilgili kişinin naibi yahut onun yerine kaim olan vekili gibidir. (Zemahşeri, 1430/2009, s. 1063) Bu açıklamasıyla

Zemahşerî her ne kadar konuyu ölüye dua çerçevesine hasretmeyip, adeta bir vekâlet akdi çerçevesine oturtursa da aynı kanıtı kullanmıştır. Bunda onun ilgili izahı, daha çok fikhî mezhep aidiyeti, yani Hanefilik üzerinden yapmasının ya da yaşayanlara dönük vekâleti kastetmiş olmasının bir payı bulunmuşa benzemektedir.

Ali el-Kârî de ilgili istidlali aktardıktan sonra cevaplandırır. Buna göre söz konusu âyet, Ehl-i sünnet'in aleyhine değil lehine bir hüküm bildirmektedir. Zira amelinin sevabını başkasına bağışlayan, bu sevabı o başkasına ulaştırmaya çalışmaktadır. İlgili âyet ifadesince yaptığı şey kendisine aiten, burada mesele, söz konusu sevabın ilgili kişiye ulaşmasıdır. Bu durumda âyet, Mu'tezile'ye değil Ehl-i sünnet'e delil olur. Söz konusu âyete bu şekilde yorum yapan Ali el-Kârî, ardından "Âdemoğlu öldüğünde ameli kesilir" (Müslim, 1981, "Vasiyet", 14) mealindeki hadise dönük de görüşünü paylaşır. Onun sadece amelin kesintiye uğradığına delalet ettiğini belirtip, buna kendilerinin de katıldığını söyler. Böylece onun ihtilaf konusu olmadığını vurgulamış olur. (Ali el-Kârî, 1419/1998, s. 370-371)

Ali el-Kârî burada başka bir cevap daha verir. Âyetin bir insanın başkasının çabası/sa'y ile fayda sağlamasını nefyetmediğini, reddettiğini; sadece bir çaba olmaksızın mülkiyet/hak kazanılması olduğunu belirtir. İki arasındaki farkın açık olduğunu söyler. Bu noktada Hak Teâlâ'nın kişinin, sadece kendi ameline malik olacağı, başkasının amelininse o amel sahibinin mülküne gireceğini haber verdiğini belirtir. İşte burada amel sahibinin isterse onu başkasına bağışlayacağını, dilerse kendisine bırakacağını söyler. Yoksa Allah'ın kişinin sadece kendi sa'yinden faydalanacağını bildirmediğini vurgular. (Ali el-Kârî, 1419/1998, s. 371) Zebîdî de söz konusu yorumu neredeyse aynı ifadelerle teyit eder. (Zebîdî, 1414/1994, 2/285)

Konuyla ilgili olarak Lekânî ise Mu'tezile'ye kapsamı daha geniş bir anlayış isnat edip ardından onu cevaplar. Mu'tezile'nin duanın fayda sağlayacağına dönük âyetleri tevil edip bu husustaki hadisleri de âhâd olduğu üzerinden reddetse de bunun kabul edilemeyeceğini söyler. Bu hükmünü duayla ilgili söz konusu hadislerin ayrı ayrı âhâd konumunda olsa da toplamda mütevatir düzeyine erişmesi üzerinden açıklar. Buna bağlı olarak onların mazmunu itibarıyla kesinlik bildirecek bir mevkie ulaştığını kaydeder. Bu hususta gerçekleşen icmanın da onlar tarafından zannî bir dayanağa bağlı olduğu iddia edilse dahi bunun kesin bir mesnedinin bulunduğunu söyleyerek yine onlara mukabele etmiş olur. (Lekânî, 2016, 3/1208-1209)

Reyhâvî de söz konusu istidlale cevap verir. Buna göre ilgili âyette geçen "lam" harf-i cerri "alâ" harf-i cerri manasındır. Yahut da bundan kişi kendi amelini/duasını başkası/ölü için kılmadığında, onun yaptığından başkası/ölü faydalanmaz manası anlaşılır. (Reyhâvî, 1991, s. 114) Böylece o da ilk cevabında kişinin başkasının yaptığından zarar görmeyeceği, ikincide ise normal şartlarda yani kendisine dönük bir dua olmadığında yahut kendisi adına amel işlenmediğinde kimse başkasının yaptığından fayda sağlamayacağı anlamını öne çıkarmış olur. Bu durumda ölüye dönük bir dua olduğunda ise onun, bundan fayda göreceğini yahut fayda görmesini engelleyen bir husus olmadığını ihsas etmiş olur.

Açıkçası Mu'tezile'ye özellikle ilgili âyet ve sınırlı da olsa söz konusu hadis ve diğer kimi ilâhî kelâm örnekleri üzerinden nispet edilen istidlale Ehl-i sünnet âlimlerinin verdikleri cevapların çeşitliliği, bu hususta gündeme getirilen o temel âyetin adeta Mu'tezile'yi zahiren teyit ettiğinin kabulü gibidir. Burada Mu'tezile'nin naklî haberleri belirledikleri akli ilkeler çerçevesinde değerlendirdikleri, buna uyanları doğrudan alıp kullanırken diğerlerini yine aklın onları götürdüğü düşünce üzerinden yorumladıkları dikkate alındığında onların, ilgili âyeti, ölülere dua bağlamında kendilerini destekleyen bir haber olarak gördüklerini varsaymak çok da zor değildir. Böyle bir durumda onu, ölülere dua meyanında zahiren kendi fikirlerine zıt gören Ehl-i sünnet'in de onun hakkında böylesi farklı açıklamalar getirmesi yine gayet tabii gözükmektedir. Burada mesele, haklı tarafı tespit

olmadığı için bu yönde izahata başvurmaya gerek yoksa da ilgili âyetin spesifik olarak Ehl-i sünnet anlayışına hiç değilse itiraz sadedinde kullanılmasını tabii karşılamak gerektiği açıktır.

Sonuç

Ehl-i sünnet düşüncesinin manzum yahut mensur en temel akaid eserlerinde kendisine yer bulan duanın ölülere fayda sağlayacağı ifadesi, sonraki şerhler vasıtasıyla Mu'tezile'ye bir gönderme haline de getirilmektedir. Bu şerhlerde artık ilgili ifade, yerini azımsanamayacak şekilde onun Mu'tezile'nin aksi yöndeki görüşlerine reddiye olduğuna dönük açıklamalara bırakılmaktadır. Bu noktada kimi zaman Mu'tezile'nin kanıtı mahiyetinde birtakım deliller paylaşılarak ilgili düşüncenin adı anılan mezhep tarafından güçlü şekilde savunulduğu ihsas olunmaktadır. Bu türden yoğun ve kendinden emin ifadelerin varlığı okuyucuda da güçlü bir kanaat tesis etmektedir.

Mu'tezilî müelliflerin kendilerine nispet edilen söz konusu fikirle ilgili ne söyledikleri yahut ihsas ettikleri, en gerilere kadar gidilip tespit edilemediği için bu nispetlerin tam olarak neye tekabül ettiğini ve hangi ölçüde gerçeği yansıttığını belirlemek zor gözükmektedir. Ancak mezhebin önde gelen âlimlerinden Kādî Abdülcebbar'ın açıklamaları bu hususta bir fikir oluşturmaktadır. Onun açıklamalarından mümin olarak ölen kişiye dua edilebilecekken, imanını koruyamadan ölmüş fāsika edilmeyeceği anlaşılmaktadır. Ölüye dua edilmeyeceği görüşü açıkçası kimi Ehl-i sünnet kaynaklarında ayrıma gidilmeden mutlak şekilde Mu'tezile'ye izafe edildiğinden Kādî'nin izahatı önem arz etmektedir. Ancak bu kez kimi Ehl-i sünnet eserlerinin neden bu görüşü bir kayda tabi tutmadan mutlak olarak onlara nispet ettiği sorusu akla gelmektedir. Bu noktada ilgili çerçevede içerisinde duanın en çok ölmüş bir günahkâra gerekeceği düşüncesinin bir payı olmuşa benzemektedir.

Burada ayrıca hem Ehl-i sünnet hem de Mu'tezile için geçerli olacak şekilde her iki mezhebin ilgili görüşlerde ötekini kendi algıladıkları çerçeveye hapsedmeleri hatıra gelmektedir. Aslında bu yargıyı, herhangi bir mezhep, hatta herhangi bir oluşum için de kullanmak mümkün olduğu için belki insan olmanın getirdiği bu zaafi yadsımamak gerekmektedir. Ancak bu durum, Ehl-i sünnet'in konuyla ilgili Mu'tezile'ye nispet ettiği bu görüşü ne kesinlikle yanlış ne eksik ne de katiyen doğru şekilde izafe ettiği anlamına gelmemektedir. Bu noktada, aksi ihtimalin hesaba katılması gerektiği vurgulanmaktadır.

Ehl-i sünnet'in kimi mensuplarının Mu'tezile'ye nispet ettiği ilgili fikrin Mu'tezilî müellifler tarafından kaleme alınan ancak günümüze ulaşmayan eserlerde açıkça zikredilmiş olma ihtimali her daim hesaba katılmalıdır. Burada Mu'tezile'nin konuya dair fikirlerinin bizzat onlara mensup bir ilim ehli tarafından bizlere erişmesinde temel isim olan Kādî Abdülcebbar'ın mezhebinin sistemleştiricisi, kendi dönemine ulaşan Mu'tezilî görüşlerin uzlaştırıcısı olduğu ve fırkasını görece Ehl-i sünnet düşüncesine yakınlaştırdığı dikkate alınmalıdır. Bu durumda Kādî'nin ölülere dua meselesi hakkında bir takyide gitmesinden, Mu'tezile içerisinde onlara kimi Ehl-i sünnet ulemasınca izafe edilen görüşü savunan kimsenin bulunmadığı anlamına gelmediği fark edilecektir.

Sözü edilen ilgili ihtimal burada ne kadar hesaba katılmalıysa, Kādî Abdülcebbar'ın tam da ilgili anlayışıyla mezhebinin genel eğilimini yansıttığı hususu o oranda hesaba katılmalıdır. Bu durumda kimi mensupları tarafından Ehl-i sünnet'in onlara nispet ettiği ölülere duanın fayda sağlamasını nefyetme görüşünün mutlak değil, mukayyet şekilde algılanması gerektiği anlaşılacaktır. Bu tabloyu bazı Ehl-i sünnet kaynaklarının şefaati reddettiklerini söylediği Mu'tezile'nin, Kādî Abdülcebbar ve Zemahşerî gibi kalemleriyle kendilerinin mümine şefaati değil günahkâra şefaati reddettikleri üzerinden yaptıkları açıklamalara benzetmek mümkün gözükmektedir. Açıkçası böyle bir teşbihte farklı yönlerden taşlar yerine oturacak ve Ehl-i sünnet'in kendilerinin kabul ettiği günahkâra dua ve şefaati, Mu'tezile'nin reddetmesinden yola çıkarak onlara ilgili fikri izafe ettikleri

vuzuha kavuşacaktır. Ancak bu benzetmede de Mu'tezile içerisinde hiçbir ölüye dua edilemeyeceğini savunan kimselerin olabileceği ihtimali devre dışı bırakılmamalıdır. Burada mesele görece açıklığa kavuşmuş olsa da bunun tam anlamıyla gerçekleşmesi için başka çalışmalara ihtiyaç olduğu açıktır. Bu çalışmalarda, sonradan ortaya çıkabilecek Mu'tezilî kaynaklardan daha fazla istifade etme imkânına ulaşırsa yahut Ehl-i sünnet eserlerinden bu fikrin mezkur mezhebe izafe edilme sebebi daha berrak şekilde tespit edilirse, çok daha açık ve net saptamalar yapma vesilesi de yakalanmış olacaktır.

Kaynakça | References

- Âsım, A. (1304). *Merahü'l-meâlî fi Şerhi'l-Emâlî*. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası.
- Ali el-Kârî, N. (1419/1998). *Minehü'r-ravzi'l-ezher*. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.
- Ali el-Kârî, N. (1319). *Şerhu'l-Emâlî*. İstanbul: Matbaa-i Âlem.
- Bâbertî, E. (1430/2019) *Şerhü'l-Akâdeti't-Tahâvî*. thk. Abdüsselâm b. Abdülhâdî Şennâr. [Beyrut]: Dârü'l-Beyrûfî.
- Bayraktar, Fatma. (2007). *Dua-Kader İlişkisi*. (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Bekrî, M. (2013). *ez-Ziyâü's-şemsî ale'l-Fethi'l-kudsî* (C. 1-2). thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Bihîştî, R. (1965). *Şerh li Ramazan Efendi alâ şerhi'l-akâid*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi.
- Birgivî, M. (2011). "Ahvâlü etfâli'l-müslimîn". *Resâilü'l-Birgivi*. thk. Ahmed Hâdî el-Kassâr. 103-182. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Cîven, A. (2010). *et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye fi beyâni'l-âyati's-şer'iyye*. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Cübbâî, E. A. (2007), *Tefsîru Ebî Ali el-Cübbâî*. thk. Hıdr Muhammed Nebhâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Cüşemî, H. (1439-1440/2018-2019). *et-Tehzib fi't-tefsîr* (C. 1-10). thk. Abdurrahmân b. Süleymân es-Sâlimî. Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Mısri; Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnânî.
- Eş'arî, A. (1950). *Makâlatü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn* (C. 1-2). thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid. Kahire: Mektebetü'n-Nehda'l-Mısriyye.
- Gümüştanevî, A. (t.y.) *Şerhu Râmûzü'l-ehâdîs* (Cilt 1-5). y.y.
- Hâdimî, M. (2010). *el-Berikatü'l-Mahmûdiyye fi şerhi't-Tarikati'l-Muhammediyye* (Cilt 1-5). thk. Ahmed Fethi Abdurrahman. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Hayâlî, A. (1261). *Hâşiyetü'l-Hayâlî alâ Şerhi'l-akâid*. y.y.
- Hayâlî, A. (1429/2008). *Şerhu'l-Allâmeti el-Hayâlî ale'n-Nûniyye*. thk. Abdünnasîr Nâtûr el-Hindî. Kahire: Mektebetü Vehbe.
- Hızır Bey, İ. (1331). "el-Kasîdetü'n-Nûniyye". *Mecmûa fi'l-akâid*. 20-25. Dersaadet: Kitapçı Loğçalı Raşid.
- Hindî, M. (1433/2012). *el-İklîl alâ Medâriki't-tenzîl* (Cilt 1-7). thk. Muhyiddîn Üsâme el-Bayrakdâr. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Ebü'l-İz, A. (t.y.). *Şerhu't-Tahâviyye fi'l-akâdeti's-Selefiyye*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Riyad: Mektebetü'r-Riyâdî'l-Hadîse.
- Kâdî Abdülcebbâr, E. (1382/1963). *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl* (Cilt 1-20). thk. Mahmûd Muhammed Kâsım. Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye.

- Kādî Abdülcebbar, E. (1386/1966). *Müteşâbihü'l-Kur'an* (Cilt 1-20). thk. Adnan Muhammed Zerzûr. Kahire: Dârü't-Türâs.
- Kādî Abdülcebbar, E. (1416/1996). *Şerhu'l-Usûli'l-hamse* (3. bs.). thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe.
- Kādî Abdülcebbar, E. (t.y.) *Tenzihü'l-Kur'an ani'l-metâin*. Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Hadise.
- Karahan, F. (2009). Bir Kelam Problemi Olarak Dua-Kader İlişkisi. *İslâmî İlimler Dergisi*, 4(1-2), 275-294.
Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/islamiilimler>
- Karsî, D. (1318). *Şerhü'l-Kasîdeti'n-nûniyyeti't-tevhîdiyye*. Dârülhilâfetilaliyye: Matbaa-i Şirket-i Sahafîye.
- Lekânî, İ. (2013). “Metnü Cevhereti't-Tevhîd”. *Semaniyetü mütûn fi'l-akîde ve't-tevhîd*. 27-39.
Amman: Müessesetu Âl-i'l-Beyt.
- Lekânî, İ. (2016). *Umdetü'l-mürîd li-Cevhereti't-tevhîd* (C. 1-4). thk. Muhammed Yûsuf İdrîs-Baha Ahmed.
Umman: Dârü'n-Nûr.
- Maraz, H. (2017). “Mu'tezile'nin Dua Anlayışı”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16(32), 693-716.
doi: <https://doi.org/10.14395/hititilahiyyat.379036>
- Murtaza, Ş. (1431). *ez-Zahîre fi ilmi'l-keâm*. thk. Ahmed el-Hüseynî. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî.
- Müslim, H. (1981). *el-Câmiü's-Sahîh* (C. 1-3). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Nesefî, E. (2011). *Şerhu'l-'Umde fi akîdeti Ehli's-sünne ve'l-cemâa'*. thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmâil. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs.
- Nesefî, N. (2013). “Metnü'l-Akîdeti'n-Nesefiyye”. *Semaniyetü mütûn fi'l-akîde ve't-tevhîd*. 51-59.
Amman: Müessesetü Âl-i'l-Beyt.
- Râzî, F. (1981). *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî* (C. 1-32). Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- Reyhâvî, M. (1991). *Nuhbetü'l-leâlî li Şerh-i Bed'i'l-emâlî*. İstanbul: Hakikat Kitabevi.
- Rummânî, A. (2009). *Tefsîru Ebi'l-Hasan er-Rummânî=el-Câmi' li-ilmi'l-Kur'an*. thk. Hıdr Muhammed Nebhâ.
Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Senbâvî, M. (1422/2001). *Hâşiyetü İbni'l-Emîr alâ İthâfî'l-mürîd*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Şelbî, A. (1314). *Hâşiyetü alâ Tebyîni'l-hakâik* (C. 1-6). Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye.
- Tahâvî, A. (1416/1995). *el-Akîdetü't-Tahâviyye*. Beyrut: Dârü İbn Hazm.
- Teftâzânî, S. (1408/1998). *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye.
- Uryânî, O. (2003). *Hayru'l-kalâid Şerhu Cevâhiri'l-akâid*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Ûşî, S. (1319). “el-Emâlî” *Şerhu'l-Emâlî li-Ali el-Kârî*. 46-48. İstanbul: Matbaa-i Âlem.
- Zebîdî, M. (1414/1994). *İthâfî's-sadeti'l-muttakîn* (C. 1-10), Beyrut: Müessesetü't-Târihi'l-Arabî.
- Zemaşerî, M. (1430/2009). *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl*. thk. Halil Me'mun Şeyha. Beyrut: Dârü'l-Marife.
- Zeylaî, O. (1314). *Tebyînü'l-hakâik fi şerh-i Kenzi'd-dekâik* (C. 1-6). Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye.